

УГОРСЬКА ТЕМА В БІОГРАФІЇ ШЛЯХЕТНОГО КИПЧАКА З ЧИНГУЛЬСЬКОЇ МОГИЛИ

Вже у попередній публікації кипчацько-го комплексу висловлене припущення щодо можливості тимчасового перебування в Угорщині небіжчика з Чингульської Могили [Отрощенко, Рассамакін 1985, 34]. Додаткове його підтвердження (чи спростування) варто шукати в Будапешті та інших містах цієї країни, де можна ознайомитися з музейними колекціями та літературою, які висвітлюють драматичні події історії кипчаків (кунів, куманів, половців) XIII–XIV ст. Шанс для такого ознайомлення автор одержав у 2008–2010 рр., беручи участь у наукових конференціях «Азербайджан – Угорщина: діалог культур», організованих посольством Азербайджану в Угорщині. Доступ до нової літератури, колекцій Національного музею та Музею історії міста в Королівському палаці, а також живе спілкування з науковцями – нащадками кунів дозволяють розширити угорську тему в осмисленні комплексу Чингульської Могили. Попередні результати здійсненої роботи вже видано угорською мовою [Otroscsenko 2010], але дослідження триває й може зацікавити українського читача.

Серед розкопок останніх років ХХ ст. привертає увагу монографічна публікація поховання куна Ченгелі в області Куншаг, здійсненого за степовим поганським ритуалом після 1246 р. [Horváth 2001]. Монографія Ф. Хорвата надала гарний матеріал для зіставлень названого комплексу з Чингульською Могилою. Обидва поховання зроблені на просторі, обмеженому ровами. Якщо на Чингулі рів позначив поли кургану, то в Ченгелі три концентричні кола обмежували сакральний простір з руїнами католицької базиліки в центрі. Цій одноабсидній базиліці відповідає одноабсидна споруда при верхівці Чингульської Могили. В обох випадках абсида орієнтована на схід з відхиленнями. Поза істотною різницею в багатстві та розмаїтості

речового супроводу між Чингульською Могилою та Ченгелі, важливо підкреслити істотні елементи подібності в наявності загнуданих коней, елементів вузди, стремени з прямокутним виступом для прорізи, шоломів-шишаків, згорнутих сувоєм кольчуг, поясних ножів та сагайдаків для стріл з відкидною кришкою в обох комплексах. Антропологи класифікують обох чоловіків як європеїдів зі згладженими ознаками монголоїдності (європо-монголоїди). Обидва поховання здійснені ще за поганським степовим ритуалом, але із символами християнства на посуді та одязі з Чингульської Могили та фактом поховання куна на закільцьованому ровами просторі погосту. Фактично тут ми маємо справу з початковою фазою християнізації кунів, коли формальне прийняття нової віри не перешкоджає виконанню традиційних поганських ритуалів. Не випадково за кунями в Угорському королівстві закріпилось українське слівце “rogány”, себто “язичники” [Horváth 2001, 49–56]. Жан де Жуанвіль (помер 1317 р.) повідомляє про поховання куманського хана, можливо Йони, в Болгарії з дотриманням поганського ритуалу в тих же сорокових роках XIII ст., хоча ім'я Йона(с) вже християнське [Жан де Жуанвіль 2007, 118, 372–380; Пилипчук 2010, 10]. Нагадую, що ім'я “[I]она” вигиптуване на шматку далматика (церковного вбрання) з Чингульської Могили [Німчук 1989, 282–284].

Події в Болгарії повертають нас до долі кунів Котяна, які після поразки в боях із загонами Багу в Дашт-і Кипчак, змушені були просити політичного притулку в Угорщині 1239 року. Умовою його надання стала вимога пройти ритуал хрещення, яка й була виконана. У березні 1241 р. Котян стає жертвою змови німецьких та угорських баронів у Пешті, а його орда повстала й після сутичок з угорським військом відкочувала до Болгарії навесні того ж

таки року [Головко 2007, 78–87]. Серед цих біженців був і вцілілий родич Котяна та батько майбутнього царя Болгарії Георгія I Тертера (1280–1292). Тоді в Болгарії скупчилося чимало мігрантів з Дашт-і Кипчак, названих у візантійських та латинських текстах куманами. У французьких джерелах є важлива інформація щодо угоди ханів Йони (Йонаса) та Саронія (Шир Янні) з імператором Латинської імперії Бодуеном та участі куманів і болгар в облозі фортеці Цурулон (1239–1240 рр.). Похрещені кумани також змагалися проти греків та болгар на боці латинян. Шлюб з куманками (доньками Саронія) взяли в 1241 р. французькі аристократи Жоффрау де Мері та Балдуїн де Мено, а з донькою Йони побрався Наржо II де Тусі [Spinei 2003, 303]. Частина куманів так і осіла на теренах Болгарії чи навіть у Малій Азії.

Поза тим, подвійні біженці на чолі з іншим родоком Котяна – Сейханом 1246 року повернулися на запрошення Бели IV назад. Ця репатріація кунів до Угорщини супроводжувалася новим хрещенням та шлюбом доньки Сейхана Єлизавети (Ержебет) із сином Бели IV дофіном Іштваном. У літературі переважає думка, що Єлизавета була донькою Котяна [Толочко 1999, 143; Halperin 2000, 234; Katancsijev 2009, 86]. Але І. Ерделі уточнює, що Єлизавета була дитиною не Котяна, а Сейхана [Erdélyi 2009, 6–14]. У 1270 р. Іштван V став королем, а за два роки на трон Угорщини зійшов його син Ласло IV Кун (1272–1290). За нього куни востаннє заявляють про себе як про автономну політичну та військову силу, здатну кинути виклик державі, що надала їм придулок [Horváth 2001, 42–56].

Повертаючись до Чингульської Могили та поховання Ченгелі, наголосимо на збігові датувань обох комплексів у межах третьої чверті XIII ст. Час поховання куна Ченгелі визначається в проміжку між 1246–1253 рр., а дата 14С комплексу має точковий показник 1259 + 20 р. [Horvath 2001, 192]. Поховання в Чингульській Могилі датується набором із трьох лицарських поясів західноєвропейської роботи. Другий та третій з них мають аналогії в комплексах другої чверті XIII ст., а перший («готичний») датується третьою чвертю XIII ст. [Fingerlin 1971, 218]. Виходячи звідси, час поховання локалізується у межах другої

третини XIII ст. [Отрощенко, Рассамакін 1985, 31, рис. 8]. Поховання кунів з поясними наборами в Угорщині віднесені до 40–60-х рр. XIII ст. [Pálóczi-Horváth 1982, 96–97]. Так само датують Чингульський комплекс українські дослідники [Толочко 1999, 117; Комар 2009, 596]. Згідно з Ф. Хорватом, ранньою датою можливого здійснення поховання куна Ченгелі є 1246 р. – час повернення кунів Сейхана з Болгарії [Horvath 2001, 192]. Події 1246 р. можуть вважатися відправними для відліку часу похорону в Чингульській Могилі. Аналогії готичній пряжці з Чингульської Могили автор побачив серед інших металевих пряжок в експозиції речей з розкопок шару XIII ст. в королівському палаці Буди.

Таке уточнення хронологічних віх змушує нас повернутися до динамічної долі кипчацьких вигнанців. Народилися вони в Степу, десь поміж Дніпром та Волгою. Так визначено батьківщину куна Ченгелі [Horvath, 2001, 190–192], і в цьому ж ареалі поховали небіжчика з Чингульської Могили. У межі королівства обидва воїни потрапили, зі згоди Бели IV, разом з ордою Котяна. Після убивства Котяна вони опинилися серед кунів, які відкочували за Дунай, до Болгарії. Комплект із трьох лицарських поясів у Чингульській Могилі не був випадковим. Ймовірно, пояси стали винагородою шляхетному воїну за участь у спільних бойових діях на Балканах у 1241–1245 рр. або ж весільними дарунками при шлюбах «красних дівок половецьких» з аристократами Латинської імперії. Весільний шлях набуття поясів куманами припускає А. Палоці-Хорват [Pálóczi-Horváth 1982, 96–97].

Кун Ченгелі завершив свій життєвий шлях у Бач-Кишкуні – зоні осілости кунів на лівобережжі Дунаю. Біографія ж чингульського половеця передбачає подальший розвиток та круті повороти долі. На факт його перебування в Угорщині вказують декілька речових аналогій. Зокрема, сплетений з електри нагрудний ланцюг має пряму відповідність у срібному ланцюзі з циліндричними ковпачками з поховання куна біля Тисафельдвар (область Надькуншаг, 60 км на північний схід від Ченгеле). Згадане поховання також супроводжували принесені в офіру загнудані коні [Szolnok megye... 1982, 77–82, fot. 61]. Стильова схожість та технологічна близькість виго-

товлення обох речей дозволяють припускати один (угорський) центр їхнього виготовлення.

Важливий аргумент на користь прямого зв'язку Чингульського комплексу з Угорщиною надають сюжети двобою св. Ласло з Куном, увічнінені на фресках понад 30 храмів тодішнього королівства. Фольклорний сюжет з XI ст. про перемогу St. László та його нареченої Ладиви над жакливим Куном став популярною темою фрескового живопису в церквах Угорщини з середини XIII ст. [Spinei 2003, 250–251, fig. 37]. Підвищена увага до цієї теми стала проявом антикунських настроїв у суспільстві, спровокованим впливом номадів та перманентними конфліктами вигнанців у процесі їхньої натуралізації з місцевим угорським населенням. Покадрове убивання Куна ставало актом певної моральної сатисфакції для угорців. Історичний аналіз зображень циклу провів Ч. Хідан у дисертації “Mural painting in Medieval Hungary about St. László king and the ‘Cuman’”. На фресці костюлу Святої Катерини (Велика Ломниця, Словаччина, 1317 р.) зі сценою двобою зображений сагайдак Куна зі специфічною відкидною вправо кришкою, подібний до знайденого в Чингульській Могилі. Сагайдаки з відкидною кришкою, похідні від монгольських XIII–XIV ст., на фресках переважають. Зображення таких сагайдаків на рельєфах Дагестану та мініатюрах Південно-Східного Азербайджану (Тебріз) датуються початком XIV ст. [Горелик 2002, 59]. Дослідники відзначають також появу ефективніших луків та наступного типу відкритих сагайдаків в Азербайджані в першій половині XIV ст. [Hidán 2009, 41].

Знаходяться в Угорщині аналогії шоломам-шишкам з маскою чи напівмаскою та кольчужною бармицею як на фресках циклу св. Ласло, так і в поховальних комплексах. Угорські науковці відзначають схожість шоломів із Чингульської Могили та Надросся з угорським фактологічним матеріалом другої половини XIII – початку XIV ст., пов'язаним саме з кунами [Tálas 2010, 73]. Звернімо увагу також на близькість за формою бойового ножа святого Ласло зі згаданої фрески у Великій Ломниці та великого ножа з Чингульської Могили [Horvath 2001, 157; Spinei 2003,

251, fig. 37; Отрощенко, Рассемакін 1985, 28, рис. 12 зліва].

Вказані вище аналогії Чингульській Могилі серед матеріальної культури кунів дозволяють припустити, що її фігурант ще певний час перебував в Угорщині в оточенні Сейхана, будучи родичем Котяна. По тому він, з певних причин, залишає королівство. Наприкінці 40-х рр. XIII ст. на службі короля Данила Галицького з'являється невелика орда половців на чолі з ханом Тігаком. Появу номадів скріпив шлюб доньки Тігака з одним із синів Данила, можливо Мстиславом. Остання згадка про свата Тігака та його людей припадає на 1253 р. і пов'язана з перебігом походу галичан проти литовців [Літопис Руський 1990, 410, параграф 548]. На ймовірність перебування людини з Чингульської Могили в Галицькому князівстві вказує вищитий текст “ОНА ВОПЬИИ” на церковному вбранні (далматика) з поховання Чингульської Могили. Літери відповідають кириличному уставу XII–XIII ст., а зміст фрази містить мотив каяття, вельми доречний після навали монголів [Німчук 1989, 282–284, фото]. Ім'я [Й]она викликає пряму асоціацію з куманським ханом Йоною, який мав матримоніальні зв'язки з аристократами Латинської імперії. Показовою є й схожість поховального одягу (золотом тканий каптан із грецького едбабу) та озброєння, декорованого паленим золотом (позолота по сріблу), з Чингульської Могили й церемоніального вбрання Данила Галицького під час зустрічі з королем Белою IV влітку 1248 р. в м. Пожг (Пожонь). Зброя та одяг детально описані літописцем [Літопис Руський 1990, 408–409, параграфи 545–546].

Українські історики вважали, що Тігак був сином чи племінником Котяна й після служби у Данила він повернувся зі своєю ордою під владу монголів. Проте П. Голубовський вважав, що поверненців розселили на землях Надросся, залишених торками [Голубовський 1884, 233], а М. Грушевський доводив, що вони повернулися до Дашт-і Кипчак [Грушевський 1905, 547]. Матеріали археологічних розкопок свідчать про те, що куни (половці) поверталися як на прикордонну річку Рось (Таганча), так і в Дашт-і Кипчак, де й була зведена Чингульська Могила.

Ймовірно, що повернення орди Тігака з Угорщини до Дашт-і Кипчак пролягло че-

рез Галицьке королівство та Надросся. Будьтам що, але багатий поховальний комплекс, найближчий за ритуалом та речовим супроводом Чингульському, розкопаний саме на річці Рось біля с. Таганча [Хойновский 1896, 118–125]. Належність поховання в Таганчі половцю (куну) та датування його в межах 2-ї половини XIII ст. припустила Н.В. П'ятишева [Пятишева 1964, 14–20]. Новітні знахідки в Київській області серії срібних та мідних золочених чаш типу циборіума середини та другої половини XIII ст. дають нові аналогії циборіуму-курушці та “бубонцю” з Чингульської Могили [Мінжулін 2006, 40–42, рис. 10–12; Отрощенко, Рассмакін 1985, 17–18]. Показово, що “бубонець” (брязкальце), що оздоблював вузду чингульського коня № 2, виявився вирваним декоративним елементом кришки циборіума, до якого зверху кріпилася квітка. Важливо, що циборіуми, видані О. Мінжуліним, мають карбовані написи кирилицею, що дозволяє датувати їх 2-ю чвертю XIII – серединою XIV ст. [Мінжулін 2006, 37–42, рис. 4; 12].

На “круглому столі” в Києві (березень 2009 р.) О. Комар залучив до кола артефактів, певним чином пов'язаних з Чингульською Могилою, західні металеві розп'яття з цвинтаря біля с. Дніпровське в гирлі р. Сура, знайдені О.В. Бодянським [Бодянский 1966]. Аналогією зображенням Христа в короні є розп'яття з великого хреста в божниці королівського палацу в Буді. Знову сполучною ланкою на лінії Схід – Захід виступає Угорщина.

Загалом, нові знахідки в Україні та Угорщині дозволяють авторові й надалі припускати, що в Чингульській Могилі міг бути похований кипчацький (половецький) хан (князь) Тігак. Показово, що серед тюркських народів Північного Кавказу час від часу виявляють себе нащадки Котяна [Katancsijev 2009, 15–70] та Тігака [Кельдасов 1987, 3–4].

Висловлюю подяку за цінні консультації при підготовці цієї статті професору І. Ерделі, докторам Х. Чабо та Н. Таласу, а також кандидату історичних наук Я. Пилипчуку.

ЛІТЕРАТУРА

- Бодянский А.В.* Из новых находок на Нижнем Днепре // *Советская археология*, 1966, № 3.
- Головко О.Б.* Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи // *Хазарський альманах*. Вип. 6. Київ – Харків – Москва, 2007.
- Голубовский П.* Печенegi, торки, половцы до нашествия татар. Київ, 1884.
- Горелик М.В.* Армии монголо-татар X–XIV веков. Воинское искусство, снаряжение, оружие. Москва, 2002.
- Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II. XI–XIII вік. Львів, 1907.
- Жан де Жуанвиль.* Книга благочестивих речень і добрих деянь нашого святого короля Людовика / Перевод со старофранцузского Цыбулько Г.Ф., под редакцией Карачинского А.Ю., научный редактор Малинин Ю.П. Санкт-Петербург, 2007.
- Комар О.В.* Східні слов'яни та кочовики Степу // *Україна: хронологія розвитку*. Т. 2. Київ, 2009.
- Кельдасов Б.* Тігак – кыпшак хан // *Шооллик маяги*. № 67. Терекли-Мектеб, 1987.
- Літопис Руський* / Переклад Л. Махновця. Київ, 1989.
- Мінжулін О.* Світський посуд Давньої Русі // *Вісник ювеліра України*, 2006, № 6.
- Німчук В.* Знахідка з Чингульської Могили // *Наука і культура*. Вип. 23. Київ, 1989.
- Отрощенко В.В., Рассмакін Ю.Я.* Половецький комплекс Чингульського кургану // *Археологія*. Вип. 53. Київ, 1985.
- Пилипчук Я.В.* Монгольське завоювання Дашт-і Кипчак у XIII ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія / Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ. Київ, 2010.
- Плетнева С.А.* Половцы. Москва, 1990.
- Пятишева Н.В.* Железная маска из Херсонеса. Москва, 1964.
- Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999.
- Хойновский И.* Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. Вип. 1. Киев, 1896.
- Erdélyi I.* Előszó // In Katancsijev S.T. *Kun vezérek leszámazottai Kelet-Európában*. Ómúltunk Tára 4. Budapest, 2009.
- Fingerlin I.* Gürtel des hohen und späten Mittelalter. München, 1971.
- Halperin Ch.J.* The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut // *Bulletin of the*

School of Oriental and African Studies, University of London, 2000, vol. 63, No. 2.

Hidan Cs. Bows used in the medieval Azerbaidjan // **Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde.** IV Nemzetközi Tudományos Konferencia. Kivonatok. Budapest, 2009.

Horváth F. **A Csengelei kunok ura és népe.** Budapest, 2001.

Katancsijev S.T. **Kun vezérek leszármazottai Kelet-Európában.** Ó múltunk Tára 4. Budapest, 2009.

Otroscsenko V. Egi kipszak kán temetkezése a Csingul folyónál és a kunok Magyarországon // **Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde.** IV Nemzetközi Tudományos Konferencia. Budapest, 2010. II Kötet.

Pálóczi-Horváth A. Régészeti Adatok a Kunok Viseletéhez // **Archaeologia Ertesítő, 1982, No. 1.**

Spinei V. **The Great migrations in the East and South-East Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.** Cluj-Napoca, 2003.

Szolnok megye a nepek országátján. No.1. Szolnok, 1982.

Tálas N. **A kunok védőfegyverzete // Magyarország és Azerbajdzán: a kultúrák párbeszéde.** V Nemzetközi Tudományos Konferencia. Kivonatok. Budapest, 2010.